ARMA
ARCHAEOLOGIA MAEANDRICA

www.armadergi.org
ARMA I, (2021), 1-22.
DOI: https://doi.org/10.53538/arm.2021.1/01

DENİZLİ İLİ, TAVAS İLÇESİ, YAKA MAHALLESİ'NDEKİ KİLİSE KURTARMA KAZISI RAPORU VE ARTEMİS SIBYRALLIS'E AİT YENİ BİR YAZITIN ÖN DEĞERLENDİRMESİ

Report on Rescue Excavations at the Church in Denizli, Tavas District, Yaka Neighborhood, and Preliminary Evaluation of A New Inscription of Artemis Sibyrallis

Veysel ÖZTÜRK
Denizli Müze Müdürlüğü, Arkeolog
veyselozturk2027@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-9427-9836

Fatih YILMAZ
Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Arş. Gör.
fatihyilmaz@akdeniz.edu.tr
Orcid ID: 0000-0002-5820-3754

Özet

Bu makale, 2018-2019 yıllarında Denizli İli, Tavas İlçesi, Yaka Mahallesi, Bağlar Mevkii, Hancı İsmailler Sokak'ta gerçekleştirilen kurtarma kazılarının rapor ve sonuçlarını bilim çevrelerine ve kamuoyuna duyurmayı amaçlamaktadır. İlk etabı tamamlanan disiplinlerarası kurtarma kazıları çerçevesinde bölgenin yerleşim arkeolojisi ve epigrafi araştırmaları öncelikli olarak değerlendirilmiştir. İki açmada sürdürülen kazılar sonucunda neredeyse tamamı devşirme malzemeyle inşa edilen apsisli bir kilise yapısı keşfedilmiş ancak henüz bir kısmı ortaya çıkarılabilmiştir. Binanın yapımında kullanılan yer döşemeleri, sütun kaideleri, lahitler, seramikler ve Artemis Sibyrallis'in kökenine ait yeni kehanet yazıtı, kilisenin daha öncesinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde de bir kamu binası olarak kullanım gördüğünü belgelemektedir. Yine de Salbake Dağı'nın hemen kuzeybatı eteklerinde konumlanan söz konusu alan daha önce herhangi bir yerleşimle ilişkilendirilememiştir. Bu nedenle kazı alanının görece yakınında keşfedildiği ileri sürülen Kosa ile Antikosa adlı köylerin söz konusu tanrıçaya adanmasına ve Herakleia Salbake'ye devrine ilişkin daha önceden yayımlanmış bir sınır yazıtı bu çerçevede tekrardan ele alınarak hem kazı alanının bağlamıyla hem de kentin güney sınırıyla ilintili yeni öneriler sunulmuştur. Tarihsel olaylar çerçevesinde apsisli kilise yapısı da MS 5. yüzyıl sonrasına tarihlendirilerek Herakleia Salbake kentiyle ilişkilendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tavas, Kilise, Artemis Sibyrallis, Amazon, Herakleia Salbake.

Abstract

This paper aims to declare the report and assessment on the rescue excavations carried out in Denizli, Tavas District, Yaka Neighbourhood, Bağlar Area, Hancı İsmailler Street in 2018-2019 to the scientific communities and the public opinion. Within the first phase, interdisciplinary excavations focused primarily on the region's settlement archaeology and epigraphic research. An apse church architecture, almost entirely built with spolia, was discovered within two trenches; only a part of it has been unearthed yet. The ground coverings, column bases, sarcophagi, ceramics, and a new oracle inscription concerning the Artemis Sibyrallis' roots also attested that the church was used as another public building in the Roman Imperial Period. However, the building location and its vicinity placed on the northwestern slopes of Salbake Mountain could not be associated with any settlement/*polis* before. In this sense, new recommendations are presented about both the geographical context of the excavation area and the southern border of the Herakleia Salbake by reconsidering a published border inscription contained the dedication of the Kosa and Antikosa villages to the goddess and their transfer to the city. Finally, the church is evaluated as a building in the Herakleia Salbake's territory due to the previous period. Accordingly, it is dated following the middle of the 5th century AD according to the city's historical events.

Keywords: Tavas, Church, Artemis Sibyrallis, Amazon, Heraclea Salbace.

Denizli Büyükşehir Belediyesi Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü (DESKİ) tarafından 11.12.2017 tarihinde, Tavas İlçesi, Yaka Mahallesi, Bağlar Mevkii, Hancı İsmailler Sokakta (yol üzerinde) (Fig. 1) gerçekleştirilen kanalizasyon hattı açma işlemleri esnasında çeşitli ebatlarda mimari parçaların (Fig. 2) ortaya çıkması üzerine Denizli Müzesi'ne konuyla ilgili olarak bilgi verilmiştir. Söz konusu materyal kültür kalıntılarının toprak altındaki muhtemel yapı grubuna ait bir kısım olduğu kanaatiyle alanda kurtarma kazısı yapılmasına karar verilmiştir. Böylece T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 14.02.2017 tarih ve 29115 sayılı *Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla İlgili Olarak Müzeler Tarafından Yapılacak Kazı ve Sondaj İzin Belgesi* gereğince kurtarma kazısı çalışmaları, Denizli Müze'si bünyesinde arkeolog Veysel Öztürk'ün başkanlığında 28.08.2018 tarihinde başlatılmıştır. Yerinde gerçekleştirilen değerlendirmeler sonrasında, hafriyat yapılan alanın 3. derece arkeolojik sit alanı içinde bulunduğu ve ortaya çıkan yapı elamanlarının 2863 sayılı yasa kapsamında değerlendirilebilecek kültür varlıkları olduğu tespit edilmiştir.

2018 Yılı Kazı Çalışmaları

Kazı alanı, antik dönemdeki Salbake Dağı'nın[1] hemen kuzeybatı eteklerinden başlayan Tavas Ovası'nda yer almaktadır. Mezoik kalkerden oluşan ova içerisindeki antik çağa ait orijinal zemin coğrafi koşullardan kaynaklı alüvyon birikintilerinin etkisiyle yerin birkaç metre altındadır. Bu durum

[1] Salbake Dağı'nın konumuna ilişkin bk. Söğüt 2007, 15-24.

arkeolojik materyal kültür kalıntılarının bulunup ortaya çıkarılmasını zorlaştırsa da görece daha iyi korunmasını da beraberinde getirmektedir. Benzer bir tanım kurtarma kazı alanındaki materyal kültür kalıntıları için de geçerlidir ve görece iyi korunmuş durumdadırlar. Bu bağlamda öncelikle, alanda detaylı incelemeler gerçekleştirilerek ortaya çıkarılmış olan yazılı ve yazısız mimari blokların buluntu yerleri tespit edilmiş, fotoğraflama, koordinat alımı ve bunların dijital arşivleme işlemleri tamamlanarak ilerideki araştırmaların zemini oluşturulmuştur. Bu bağlamda DESKİ işçileri tarafından tesadüfen keşfedilen sınırlı materyal arasında özellikle buluntu yerinin hemen yakınına bırakılan yazıtlı blok taş (Fig. 3) güvenlik gereği geçici olarak Tavas İlçe Emniyet Müdürlüğü otoparkına götürülürken (Fig. 4), 19.06.2018 tarihinde "*Taşınmaz Kültür Varlıklarının in-situ Konumda Olmayan Mimari Parçalarına İlişkin*" başlıklı ilke kararı gereği Hierapolis Örenyeri Müzesi'ne taşınmıştır (Fig. 5).

Beyaz mermerden üretilmiş dikdörtgen biçimli yazıtlı blok taş 89,5 cm genişliğe, 73,5 cm yüksekliğe ve 60,5 cm derinliğe sahiptir. Üst kısımda bir veya birden çok heykel/ikon yerleştirilmek için çeşitli ebatlarda ve biçimlerde dübel delikleri bulunmaktadır (Fig. 6). Ancak yapılan kazılarda heykele yönelik herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır. Dolayısıyla yapının genel karakteri de göz önüne alındığında söz konusu taşın devşirme malzeme niteliğiyle tekrardan kullanıldığı düşünülmektedir. Blok taştaki metnin kazındığı ön yüz ise iki kısma ayrılmıştır, yazılı tarafı daha geniş (62 cm); muhtemelen boya kullanılarak üzerine resim/figür veya yazı yazılan boş levha bölümü ise daha dar bir alana sahiptir (27,5 cm). Yazıttaki harf karakterleri ve içeriğindeki bilgiler metnin MS 2. yüzyıla ve büyük bir olasılıkla da Roma İmparatoru Traianus (MS 98-117) veya Hadrianus'un (MS 117-138) imparatorluk yıllarına ait olduğunu göstermektedir. Yazıtta buradaki topraklarda Arkaik Dönem'e kadar uzanarak Miletos Artemis'i ile Skythialı Amazonlardan biri olan Sibyrallis'in synkritize edilmesiyle oluşturulan tanrıça «Artemis Sibyrallis» (3. str. Σιβραλλίς / 15. str. Σιβυραλλὶς) için yeni bir kült kurulduğuna değinilmektedir. Muhtemelen kentler arasında rekabetin yoğun olduğu II. Sofistik Dönem'de tanrıçaya yönelik yeni bir inşa faaliyeti veya yeni bir ritüel organize edilmesinin yansıması olarak, kültün kökenine ilişkin Klaros veya Didyma'ya kehanet danışması gerçekleşmiş, alınan *heksametron* veznindeki cevap sonrasında da metin taş üzerine geçirilerek tapınakta veya çevresinde sergilenmiş olduğu düşünülmektedir. Kehanetin içeriği temel olarak üç kısma ayrılmaktadır: 1.-5. satırlar arasındaki ilk bölüm; Amazonlar, kökenleri, Skythia'dan Asia topraklarına gelişleri ve Amazonların en önde geleni Sibyrallis ile ilgilidir; 6.-15. satırlar Miletos Artemis'inin Sibyrallis ile synkritizasyonunu ve Artemis kültünün gelişimini açıklamaktadır; 16.-22. satırlar arasındaki son bölüm ise, Herakleia Salbake'deki yeni tanrıçaya ait kültün temelini Arkaik Dönem Pers savaşlarına göndermede bulunarak değerlendirmektedir. Bir süredir üzerinde detaylı bir şekilde çalışılan yazıt yakında bilimsel bir makale olarak ayrıca yayımlanacaktır.

Bölge tarihi açısından çok değerli katkılar sunan yazıt ile bir yapıya ait olduğu değerlendirilen mimari kalıntılara istinaden, buluntu yerindeki ilk kazı çalışmaları Açma 1 şeklinde adlandırılarak 28.08.2018 tarihinde başlatılmış; yüzeyden itibaren yaklaşık ilk 2 m derinliğe kadar herhangi bir kültür varlığına rastlanmamıştır (Fig. 7). Homojen yüzey toprağı kaldırıldığında ise *in-situ* durumda bir mermer taban

döşemesi ve onun üzerine kireç taşı bloklar veya harç ile karıştırılıp işlenmemiş taşlarla örülen bazı yapı duvarları ortaya çıkarılmıştır (Fig. 8-9). Söz konusu blokların bazılarının üzerinde ise çeşitli ebatlarda haç sembolleri kazınmış durumdadır. Düzgün kesilmiş, *rektagonal* biçimli mermer taban bloklarının üzerinde yükselen harçlı ve kireçtaşı bloklardan oluşan duvarlar, taban döşemesinden daha geç bir evrede inşa edilmiştir. Böylece kalıntıların bir kilise yapısına ait olduğu değerlendirilmiş ve ana nefin mermer taban döşemesini ortaya çıkarmaya yönelik olarak 4x5 m ebatlarındaki açmada; yüzeyden -2,10 m kodunda, 0,90 m eninde, 2,65 m uzunluğunda çamur harçlı, moloz taş geç dönem duvara, -2,50 m kodunda *in-situ* Ion tarzı mermer sütun kaidesine ve -2,70 m kodunda, 0,80 m eninde 2,65 m uzunluğunda devşirme ikinci bir duvar kalıntısına rastlanılmıştır. Ayrıca iş makinesince tahrip edildiği anlaşılan -2,70 m kodundaki 110x50 cm ebatlı mermer blok ile -3,30 m derinliğindeki ana nef mermer taban döşemesine ulaşılmasının ardından kazı çalışmaları sonlandırılmıştır. Az sayıdaki Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen seramik grubu (Fig. 10) ile Ion tarzı sütun kaidesi erken dönem kamusal bir yapının varlığını; duvar kalıntıları ise geç dönem kilise görüşünü doğrulamaktadırlar. Buna rağmen Açma 1 içinde ortaya çıkarılan yapı izlerinin genel mimari plan hakkında yeterli bilgi vermemesi nedeniyle, çalışmaların bu açmanın doğusuna ilerleyerek genişletilmesine karar verilmiş ve aralıklarla devam eden kazılar 12.10.2018 tarihinde tamamlanmıştır.

2019 Yılı Kazı Çalışmaları

Kazı alanındaki 2019 yılı çalışmaları, Açma 2 olarak isimlendirilen orta nef ve güney nefin bulunduğu alanda gerçekleştirilmiştir (Fig. 11). Duvar bloklarının açığa çıkartılıp *anastylosis* esaslı restorasyon çalışmaları için ön hazırlığın sağlanması amacıyla, 11.11.2019-15.12.2019 tarihleri arasında Erken Doğu Roma bazilikal planlı ve 3 nefli olduğu değerlendirilen kilisenin apsisinin de içinde yer aldığı ana nefin mermer döşemesi ve doğu cephe duvarı ile güney nefin doğu duvarını bulmaya yönelik bölgeler kazılmıştır. Ana nef doğu cephe duvarının ortaya çıkarılmasına yönelik olarak 3,40x3,10 m ebatlarındaki alanda yüzeyden -1 m kodunda mermer mimari grubu (Fig. 12-13) ile -1,43 m kodunda; içten yarım yuvarlak dıştan düz bir duvarla sınırlanan apsisin devşirme malzeme doğu cephe duvarı ve -2,20 m kodunda erken Doğu Roma Dönemi'ne tarihlenen kilise yapısına ait 0,83x0,64 m ebatlarında 0,31 m kalınlığında çift taraflı mermer sütun parçasına rastlanılmıştır (Fig. 14). Açma 2'nin batı ucunda ise mermer bloklarla yapılmış taban döşeme üzerine oturan doğu-batı yönlü iki adet lahit ortaya çıkarılmıştır (Fig. 15). Toprak harcı ile tutturulup yüzeyi de aynı harç ile sıvalı, işlenmemiş yerel taşlarla inşa edilen mezarlar dikdörtgen planlıdır. Her iki mezarın üstü de şist taşından düz levhalarla kapatılmıştır. Titizlikle yapılan kazılar sonucunda her mezarda bir insan iskeleti sağlam olarak tespit edilebilmiştir. Elleri göğüs altı hizasında birleşecek şekilde sırtüstü yatan iskeletlerin başı batıya dönüktür. Herhangi bir mezar hediyesine rastlanmayan lahitlerde ortaya çıkarılan iskeletlerle ilgili detaylı verilere yapılacak antropolojik incelemeler sonucunda ulaşılacaktır.

Kazı çalışmalarının devamında mezarların oturduğu mermer tabanın, açmanın güney yarısında doğu yönde devam ettiği anlaşılmış, aynı taban üzerinde hem kireç taşı bloklarıyla hem de bir başka antik yapıdan sökülen devşirme silmeli mermer yapı elemanlarıyla duvar örüldüğü belirlenmiştir. Aynı açmanın kuzeydoğu köşesinde ise güney ucu mermer taban döşemeden çıkıp kuzey ucu açma kesitine giren bir apsisin güney yarısı da ortaya çıkarılmıştır. İçten yarım yuvarlak, dıştan ise dörtgen kesitli olduğu anlaşılan apsis duvarı devşirme nitelikli mermer yapı elamanları kullanılarak inşa edilmiştir. Apsisin keside giren kuzey ucunun üstünde çıkan yarım işlenmiş bir traverten lahdin ise buraya başka bir alandan gelmiş olduğu ve apsisli yapı ile ilişkili olmadığı değerlendirilmiştir (Fig. 16).

Açma 2'nin güney yarısında tespit edilen mermer taban döşeme bazilikal planın güney nefinin tabanı olarak kullanılmıştır, apsis planının ise orta nefini kapatılmış olmalıdır. Yapının kuzey nefi, Açma 2'nin kuzey yanındaki kazılmamış alanda henüz ortaya çıkarılmamıştır. Güney nefin doğu cephe duvarını tespit etmeye yönelik 1,5x2 m ebatlarındaki alanda kazılar devam etmiş, yüzeyden -0,60 m kodunda moloz taştan oluşan doğu cephe duvar temeline ulaşılmış olup, yaklaşık -0,80 m. derinliğinde çalışmalar sonlandırılmıştır (Fig. 17). Bununla birlikte tam olarak doğu-batı yönünde uzanıyor olması yapının kilise olarak tanımlanması yönündeki düşünceyi daha da güçlendirmektedir. Güney nefin batı ucunda açığa çıkarılan iki mezar ise kilise ile ilişkili olmaktan ziyade muhtemelen daha önceki bir döneme aittir. Zira kilise neflerinin taban yüzeyinde basit tarzda bir gömü oluşturma işlemi karşılaşılan bir uygulama değildir. Bu kapsamda, az sayıdaki seramik grubu ile içten yarım yuvarlak dıştan düz bir duvarla sınırlandırılan apsisin devşirme doğu cephe duvarı ve çift taraflı sütun geç dönem üç nefli kilise yapısını destekler niteliktedir (Fig. 18-19). Yapılan çalışmalarda, planı ortaya çıkartılan üç nefli kilise yapısının, duvar örülmesinde bağlayıcı olarak; duvar kaplamalarında ise derz dolgusu olarak kil, su ve kireçten yapılan bir harç kullanılmıştır. Traverten bloklardan ve devşirme malzemeden oluşan ana duvarları bir-iki sıra halinde koruna gelmiştir. Yapı, doğu-batı doğrultulu, uzunlamasına dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. İçi iki sütun dizisi ile üç nefe ayrılmış, bunlardan ortadaki yandakilere oranla daha geniş tutulmuştur. Üstü, ele geçen yoğun kiremit ve çatı tuğlası sebebiyle olasılıkla kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülü idi. Bu basit ve yalın kilise tipi, Hristiyanlığın özellikle ilk dönemlerinde ve Doğu Roma sanatının ilk döneminde dikkat çekecek derecede tutulmuş ve çok sayıda örnekleri inşa edilmiştir.

Kilisenin batısında, Açma 1 içinde tespit edilen, *rektagonal* biçimli, düzgün işlenmiş ve kenetlerle birleştirilmiş mermer taban döşemesi, varlığını düşündüğümüz Roma İmparatorluk Dönemi yapısının *in-situ* parçalarından biri olmalıdır. Mimaride devşirme olarak kullanılan mermer bloklar ise son derece kaliteli işçilikleri ile hemen dikkati çekmektedirler. Yapının oturduğu mermer zemin, kilise mimarisinde kullanılan ve orta nef ile güney nefi ayıran duvar sırasında görülen silmeli ve devşirme yapı elamanları bu bölgede görkemli bir Erken Roma İmparatorluk Dönemi yapısının varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda kıvrık dal desenli bitkisel bezemeye sahip frizi bulunan entablatür bloğunda, arşitrav fasciaları Lesbos ve Ion kymationlar tarihlendirme açısından ipuçları verir niteliktedir. Işık gölge etkisini öne çıkaran derin oygulu işçilik ve fasciaları ayıran inci-payet dizisinde görülen boyları uzamış payetler ile

inci-payet arasındaki bağların ince ipçikler ile verilmiş olması gibi detaylar MS. 2. yüzyıl özelliği sergiler (Fig. 20-22).

Ana mekânda önceki çalışmalarda ortaya çıkarılan duvar, sütun ve sütun kaidelerini tamamlayıcı nitelikte; a) *in-situ* bir adet sütun kaidesi ve ana nef devşirme kuzey duvarı ile geç dönem moloz taş duvara, b) doğuya bakan ve bir kısmı ortaya çıkarılan içten yarım yuvarlak dıştan düz bir duvarla çevrili apsisin doğu cephesinde devşirme malzeme ile oluşturulan ve apsisin de içinde bulunduğu ana nefin doğu cephesini kapatan devşirme malzemeden düz duvara, c) bir adet mermer sütun başlığı ve kilise mimarisinde kullanılan çift taraflı mermer sütun ile güney nef doğu cephe duvar temel kalıntısına ulaşılmıştır. Ele geçen mimari bloklar (arşitrav, sütun, sütun kaidesi ve başlık, geisonlu konsol, silme, korniş v.b.) ışığında Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen ancak erken dönem plan yapısına henüz ulaşılamayan kurtarma kazısı, bizlere erken ve geç dönem mimarisi hakkında değerli bilgiler sunmuş olup, meskûn mahal dışında olan yapının kaçakçılar tarafından tekrar tahrip edilmesini önlemek amacıyla tüm alan Tavas Belediyesi tarafından ilgili Koruma Bölge Kurulu kararıyla tel çit ile çevrilmiştir (Fig. 23). Netice itibarıyla yapının batı (93/26,27 ve 43 nolu parseller), doğu (92/17,89 nolu parsel) ve kuzey (92/18,19,20, nolu parsel) yöne devam ettiği tespit edilerek Erken Doğu Roma Dönemi'ne ait kilisenin kurtarma kazı çalışmaları bu haliyle 2019 yılı içerisinde sonlandırılmıştır. 2020 yılındaki çalışmalar ise Covid-19'un neden olduğu pandemi koşulları altında gerçekleştirilememiştir.

Kazı Alanının Tarihsel Coğrafya Bağlamında Değerlendirmesi

Elde edilen veriler araştırma alanındaki arkeolojik kalıntıların doğu cephesi apsisli ve bazilikal planlı kilise olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli sütun, sütun kaideleri, zemin döşemesi ve yapının bazilikal formu buranın kiliseden önce bir tapınak olabileceğini desteklemektedir. Bu bağlamda, özellikle Artemis Sibyrallis'nin kökenlerini açıklamaya yönelik kehanet yazıtının taşa kaydedilme amacına uygun bir şekilde, söz konusu yazıtlı bloğun ilk olarak tanrıçanın kutsal alanında sergilenmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla kazı alanındaki yapının Artemis Sibyrallis'e ait bir kutsal alan olabileceği veya en azından yakın bir konumda yer alması gerektiği ileri sürülebilir. Buradan hareketle yapının hangi kent ve teritoryuma bağlı bulunduğu daha net bir şekilde değerlendirilebilir: Tanrıçaya ilişkin kültün Herakleia Salbake kentinin güney kırsalında konumlanmış olduğu, yeni kehanet yazıtına yakın bir konumda daha önceden keşfedilen Latince ve Hellence olmak üzere çift dilli şekilde taşa kazınmış bir yazıt aracılığıyla da tespit edilmiş durumdadır[2]. Burada her ne kadar yazıtın bağlamı problemli olsa da kültün açık bir şekilde Herakleialıların sınırları içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır;

[2] Herakleia Salbake'nin konumuna ilişkin bk. Strab. XIV. 2. 22; Plin. *Nat*. *Hist*. V. 109; Ptol. *Geo*. V. 2. 19N; Steph. Byz. 19; Suda δ 1140.

[?Iussu Imper(atoris) Ca]esaris Nerva[e Traiani] | [Aug(usti) Germ(anici) Dac]ici vici Cosa et Anticosa | [dedicati? Di]anae Sbruallidi et ad[iudic]ati | Heracl[eo]tis a [P]omponio [B]a[sso]? || [te]rm[i]nati s[u]nt a B[aebi]o Tullo proco(n)s(ule) | Asiae per C(aium) Valerium Victorem | [p]raetorem designatum legatum | [pr]o pr(aetore)? | Ἐξ ἐπιταγῆς Αὐτο||κράτορος Νέρβα Τρα|ιανοῦ Καίσαρ[ο]ς Σε[β]||αστοῦ Γερμανικο[ῦ] | Δακικοῦ κωμῶν Κο|σων καὶ Ἀντικοσω[ν], || καθιερωμένων Ἀρ|τέμιδι Σβρυαλλιδι, | προσκριθεισῶν Ἡρα|κλεώταις ὑπὸ Πομπω|νίου Βάσσου, ὅροι ἐτέ||θησαν ὑπὸ Βαιβίου Τούλ|λου ἀνθυπάτου Ἀσίας, | διὰ Γαίου Βαλερίου Βίκτ[ο]||ρο[ς] [στ]ρατηγοῦ ἀποδε|δε[ι]γμένου πρεσβευτοῦ καὶ || ἀντισ[τ]ρα[τ]ήγου *vac*.

«İmparator Caesar Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus'un buyruğu uyarınca Kosa ve Antikosa köylerinin Artemis Sbryallis'e adanmalarının ve Pomponius Bassus tarafından Herakleialılara verilmelerine hükmedilmesinin ardından, sınır taşları praetor designatus ve legatus pro praetore Gaius Valerius Victor aracılığı ile Asia proconsul'ü Baebius Tullus tarafından dikildi.»[3]

MS 110/111 yılında Kosa ve Antikosa köylerinin Artemis Sibyrallis'e[4] adanması ve Herakleialılara bağlanması eş zamanlı olarak gerçekleşmiş; köyler dini yönden tanrıça Sibyrallis, politik yönden ise Herakleia Salbake ile ilintilendirilmiştir. Buna rağmen ne yazık ki yazıtı yayımlayan R. Haensch, metnin yer aldığı taşı veya onun fotoğrafını dahi görmemiş, sadece bir Türk vatandaşın Almanya'da kendisine verdiği el çizim kopyaları aracılığıyla yazıtı ele almıştır. Kopyaları ulaştıran kişi taşın Herakleia Salbake'nin 7 km batısı ve Apollonia Salbake'nin 2 km uzağında bulunduğunu ileri sürmüş olsa da mahiyeti günümüzde dahi belirsizdir. Dolayısıyla taşın bağlamı son derece tartışmaya açıktır. Buna karşın tanrıçaya ilişkin toprak altından çıkarılan yeni yazıtın bulunduğu kurtarma kazı alanı ise hem Apollonia Salbake'ye hem de Herakleia Salbake'ye kuş uçumu yaklaşık 7,5 km uzaklıktadır. Yazıtın tanrıçaya ait tapınağın içinde veya çevresinde bulunduğu düşünüldüğünde, söz konusu kültün de bu alanda veya yakın çevrede olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Böylece hem Kosa ve Antikosa köyleri önceki sınır yazıtında belirtilenden daha doğuya, yani Salbake Dağı'nın kuzeybatı eteklerine konumlanmakta hem de Herakleia Salbake'nin güney teritoryum sınırı daha belirgin bir şekilde çizilmektedir.

Artemis Sibyrallis'i de içerisine alan bu düzenlemenin bizzat imparator Traianus'un emriyle gerçekleşmiş olması komşu yerleşim(ler)le uzlaşılamayan sorunların bir sonucu olarak sınırların değiştirildiği izlenimini uyandırmaktadır. Dahası ilginç bir şekilde kurtarma kazısının bulunduğu alan ile güneydeki Apollonia Salbake arasındaki köy yerleşimlerinde yüzyıllar öncesine dayanan

[3] Haensch 1999, 125-139.

[4] Sınır düzenlemesine ilişkin yazıtta Artemis'in *epitheton*u Eski Yunanca «Σβρυαλλὶς», Latince ise «Sbruallis» şeklinde kaydedilmişken, yukarıda içeriği belirtilen yeni yazıt metninde ise üç farklı form daha belirtilmektedir; 4. str. Σιβραλλίδα; 15. str. Σιβυραλλὶς; 20. str. Σι<β>υραλλονος.

anlaşmazlıklar da bulunmaktadır. Muhtemelen Antiokhos III'ün krallık yıllarında (MÖ 222-187) Apollonia Salbake kenti, kuzeyindeki dağlarda ve onun eteklerindeki ovada yaşayan Saleioi (Σαλειοι) halkının konumlandığı kutsal köylerin «τῶν ἱερῶν κωμῶν» üzerinde hak sahipliğine yönelik Seleukos krallığının yöneticileriyle sorunlar yaşamıştır[5]. Hemen bu tarihlerin sonrasında ise MÖ 188 yılındaki Apameia Barışı'nın ardından Apollonialılar Rhodos'a elçiler göndererek sınırlarındaki yerlilerle «τῶν ἐγκωρίων» savaşmak zorunda olduklarını bildirmişlerdir[6]. Esasen Saleioi halkının yaşadığı (ismi belirtilmeyen) kutsal köyler ile Apollonialılarla savaşan yerliler muhtemelen Kosa ve Antikosa köylerinin bulunduğu alanda veya ona çok yakın bir konumda yer almaktadır[7]. Diğer yandan Herakleia Salbake'nin sınırları MS 110/111 yılında yeniden belirlenirken bu defa imparator Traianus'un babası Marcus Ulpius Traianus'un[8] MS 79/80 yılında Asia proconsulü sırasında kendisinin legatus pro praetoresi olan Titus Pomponius Bassus bu düzenleme için görevlendirilmiştir[9]. R. Haensch (1999, 126-128) düzenlemede Bassus'un rolünün son derece girift kaldığını, bu tür karar metinlerinde gerçekleştirilen görevlerin detaylı bir şekilde belirtilmemesi nedeniyle onun tam olarak hangi bağlamda burada bulunduğunun da bilinemeyeceğini ancak buna rağmen görev tarihine ilişkin farklı öneriler sunulabileceğini dile getirmektedir. Ayrıca kendisinin legatus pro praetore olduğu sırada değil, fakat sınır anlaşmazlığını çözmek üzere bizzat imparator tarafından MS 110/111 yılında veya hemen öncesinde, her ne kadar başka bir belgede benzer bir prosedür izlenmemiş olmasına rağmen, bir legatus veya iudex datus (ab imperatore) olarak görevlendirilmiş olması gerektiğini en tutarlı görüş olarak ileri sürmektedir. Gerçekten de yazıt metninde diğer tüm kişiler unvanlarıyla birlikte anılırken, artık emeklilik dönemini yaşayan Bassus'un[10] sadece ismiyle belirtilmesi kendisinin özel bir görevle buraya atanmasıyla bağlantılı olmalıdır[11].

---

[5] Robert & Robert 1954, no. 166.

[6] Robert & Robert 1954, no. 167.

[7] Haensch 1999, 129; Heller 2006, 90.

[8] Marcus Ulpius Traianus'un Asia *proconsul*'üğüne ilişkin bk. Thomasson 1984, 126-127 no 71; *PIR* V 574. Kendi görev süresi içerisinde Herakleia Salbake'nin hemen kuzeydoğusunda yer alan Laodikeia kenti için çeşitli yardımlarda bulunmuştur (*I.Laodikeia* 15).

[9] *PIR*^{2} P 705. Bassus MS 96-99 yılları arasında yine Kappadokia ve Galatia eyaletlerinde görevde bulunmuştur (ayrıca bk. Rémy 1989, 187).

[10] Plinius (epist. IV. 23) MS 105-106 yılında kendisine yazdığı bir mektupta en üst düzeyde devlet yöneticiliği ve askeri makamlarda bulunduktan sonra emeklilik yıllarını verimli bir şekilde geçirdiğini, ayrıca kendisini geliştirmeye devam ettiğini belirmektedir. Dolayısıyla sınır düzenlemesinin gerçekleştiği tarihlerde emekli olduğu göz önüne alındığında, özel bir atamayla böyle bir görevde bulunmuş olması ve unvanının bulunmaması çok daha muhtemeldir.

[11] Th. Elliott (2004, 118) ise farklı bir perspektifle en üst makam olarak eyalet proconsul'ünün rahatlıkla çözebileceği bir hususun imparatora kadar ulaşmasını ve onun da görevlendirmede bulunmasını sıra dışı bir husus olarak değerlendirmektedir. Zira imparatorun özel bir legatus veya iudex görevlendirmesinin, anlaşmazlığın yalnızca iki eyalet arasındaki sınırları, özel statüye sahip birden fazla şehri veya araziyi kapsaması durumunda söz konusu olabileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu düzenlenmenin de Bassus'un MS 79/80 yılındaki legatus pro praetore görevi sırasında gerçekleştiğinin kabul edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Ancak söz konusu koşullar altında ise bu defa farklı bir istisnai durum ortaya çıkmaktadır; Bassus'un MS 79/80 yılında aldığı kararla, MS 110/111 yılında yürürlüğe geçtiği süreç arasındaki yaklaşık otuz yıllık uzun zamanda içerisinde söz konusu araziler Roma İmparatorluğu'nun aldığı kararlara rağmen Apollonia Salbake ya da doğrudan köylüler tarafından Herakleialılara devredilmediği ya da daha sonradan farklı bir nedenle tekrar Herakleialıların kontrolünden çıkmış olması gerekir. Ayrıca eğer böyle bir karar MS 79/80 yılında alınmış ise yazıt üzerinde Bassus'un ismi değil, o dönemdeki Asia proconsulu olan Traianus'un babasının

Sınır taşlarının dikilmesi işlemi ise olağan prosedürleri takiben Lucius Baebius Tullus'un[12] MS 110/111 yılındaki Asia proconsullüğü sırasında kendi legatus pro praetoresi Gaius Valerius Victor[13] aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Böylece söz konusu köylerin Artemis Sibyrallis'e adanması vasıtasıyla Herakleia Salbakeliler de güneyde sınırlarını genişletmişlerdir. Asia eyaleti proconsulünün yetki ve sorumluluğunda rahatlıkla karara bağlanabilecek[14] bu düzenlemenin imparator Traianus ve muhtemelen bir legatus ya da iudex datus (ab imperatore) olarak atanan Pomponius Basssus tarafından belirlenmesi muhtemelen arazilerin ya da Herakleia kentinin özel bir statüye sahip olduğuna işaret ediyor olabilir. Zira söz konusu sınır yazıtının haricinde yine de Herakleialılar'ın Traianus tarafından ilgi gördüğü ve kendisinin cömertliğinden olabildiğince yararlandığı farklı kaynaklarda belgelenmiştir. İmparator Traianus, Dacia seferleri çerçevesinde Trake'deki Anchialus, Serdica, Topeirus, Nicopolis ve Pautalia gibi geçtiği yol üzerindeki kentleri bizzat ziyaret etmiş ve onları yeniden düzenleyerek nomen gentilicium'u olan Ulpia unvanıyla anılmalarına karar vermiştir. Benzer bir durum Herakleia'nın güney sınırının yeniden belirlenmesi sırasında veya hemen sonrasında bu ismin kentin adına eklenmesiyle belirmiştir. Böylece kısa süreliğine de olsa Ulpia Heraclea (Salbace) şeklinde adlandırılmıştır[15].

Kente karşı en üst merci tarafından gösterilen bu ilgi ise Herakleia Salbake'de özellikle Traianus'un imparatorluk yıllarında güçlenerek ön plana çıkan Statilii ve Aburnii ailelerine mensup bazı seçkin kişiler aracılığıyla gerçekleşmiş olsa gerektir. Özellikle kentin isminin Traianus'un ailesiyle ilişkilendirilmesi ve sınırlarına ilişkin konularda doğrudan imparatorun müdahil olmasında, öncelikli olarak öne çıkan kişi Roma idari sistemi içerisinde yer edinmiş eğitimli bir Herakleia vatandaşı olan Titus Statilius Crito'dur[16]. Zira kendisi imparatorun baş hekimi «ἀρχιατρός» ve *procurator*'u «ἐπίτροπος» olmuş, ayrıca Dacia seferinde bizzat imparatora eşlik etmiştir. Kentteki gelişmeler imparatorun neredeyse her daim yanında bulunan ve saygı duyulan Crito'nun vatanın yararına olacak

adının olması beklenirdi. Tüm bu olasılıklar içesinde Bassus'un sınır düzenlemesindeki görev ve yetkileri bilinen Roma idari yapısı bağlamında her koşulda belirsiz ve istisnai bir durum olarak kalmaktadır.

[12] Thomasson 1984, 222 no 96; *PIR*^{2} B 29.

[13] İlk defa buradaki yazıtla belgelenen Gaius Valerius Victor'a ait farklı bir bilgi de mevcut değildir.

[14] Bu yetkilerinin yanında, Frontinus (*De contr. Agr.* 48, 4-5: «*Locorum autem sacrorum secundum legem populi Rom(ani) magna religio et custodia haberi debet: nihil enim magis in mandatis etiam legati prouinciarum accipere solent, quam ut haec loca quae sacra sunt custodiantur.*») Roma devletinin kendi yasaları altında bulunan kutsal mekanların baş savunucusu olması gerektiğini belirterek, eyalet yöneticileri için öncelikli konunun da bu çerçevede bölgesindeki kutsal yerlere karşı göstereceği ihtimam olduğunu belirtmektedir. Roma idari sisteminin kutsal mekanlara yönelik tutumu hakkında bk. Haensch 1999, 130.

[15] Robert 1946, 6. Doğrudan Traianus'a ait olan *Ulpia* ismi Asia Minor'de sadece Herakleia kentine verilmiştir. Söz konusu durum ve Traianus ile Asia Minor kentleri arasındaki ilişkiler hakkında bk. Mitchell 2014, 225-232. Ayrıca yine bu bağlam içerisinde MS 113 yılında imparatorun, Asia Minor'un doğusuna ilerlemek üzere öncelikle Ephesos'a ve buradan da Pamphylia'daki kentlere doğru yolculuk ettiği sırada, yol üzerindeki Herakleia Salbake'ye de uğradığı tahmin edilmektedir. Her ne kadar Traianus'un Herekleia Salbake'ye uğrayarak yoluna devam ettiği açık bir şekilde belirtilmemiş olsa da, Ephesos'a ayak bastıktan sonra Maiandros Vadisi boyunca ilerleyerek ya Laodikeia üzerinden ya da Aphrodisias-Herakleia Salbake üzerinden Kibyra'ya geçmiş olmalıdır (Dio Cass. 68. 17. 3: ἐπί τε τῆς Ἀσίας καὶ ἐπὶ Λυκίας τῶν τε ἐχομένων ἐθνών ἔς Σελεύκειαν εκομίσθη… «hem *Asia ve Lykia hem de sahip olunan bölgeler üzerinden Seleukeia'ya (=Syria) geçti…*»). Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Halfmann 1986, 187.

[16] Crito ve mensubu olduğu Statilii ailesi hakkında bk. Robert 1946, 5-31; *RE suppl*. XIV. cols. 216-220 *s.v.* "Kriton"; *PIR*^{2} S 823; Thonemann 2011, 218-227.

şekilde bazı ayrıcalık ve öncelikler için imparatora özel taleplerinin bir sonucu olarak görülebilir. Muhtemelen de böylesi katkıları neticesinde kentliler tarafından '*kurucu*' «κτίστης» olarak anılmış ve MS 115 yılında öldüğünde ise imparatora bağlılığının bir göstergesi olarak vasiyeti gereği Herakleia'da Traianus'un bir heykelini diktirmişti[17].

Kentin imparator nezdinde saygısını kazanmasında aracı olabilecek diğer bir kişi ise Aburnii ailesinden, *equites* (atlı) sınıfına mensup, Parthia seferi sırasında *tribunus legionis*'lik görevine atanmış L. Aburnius Tuscianus idi. Yukarıda belirtilen sınır düzenlemesiyle hemen hemen aynı tarihlerde Herakleialılar kendisini onurlandırmış ve bu kararı taşa kazınıp kayıt altına almışlardı. Söz konusu yazıtın içeriğine göre o kentin sınırlarının yeniden tanzimine «περὶ τῆς τῶν ὅρων ἀποκαταστάσεως» ilişkin görülen davada vatanı için avukatlık «ἐγδίκῳ ὑπὲρ τῆς πατρίδος» yapmıştır[18]. Sınırlara yönelik bu ikinci düzenleme de büyük olasılıkla güneydeki Kosa ve Antikosa köylerinin ilhakıyla bağlantılı olmalıdır[19]. Bu noktada özellikle Aburnius'un savunucusu olduğu davada kentin sınırlarına ilişkin kullanılan «ἀποκατάστασις» ifadesi dikkat çeker; bu isim daha çok 'eski ya da ilk haline geri çevirme', 'restore etme' anlamında kullanılmakta ve değiştirilmesi gayri meşru kabul edilen, tazminat gerektirecek şekilde bir önceki duruma dönüşü ifade etmektedir[20]. Sıklıkla da kutsal alanların arazilerine ilişkin anlaşmazlıklar sonucunda gerçekleşen değişiklikleri vurgulamak için kullanılmıştır. Tüm bu veriler, yazıttaki «ἀποκατάστασις» ifadesinin büyük olasılıkla kurtarma kazısı alanında ya da çevresinde konumlanmış olması gereken Artemis Sibyrallis'e ait tapınağa yönelik kullanımlıyla ilintileyebilir. Dolayısıyla anlaşıldığı kadarıyla tanrıçanın kutsal arazileri içerisinde yer alan söz konusu köyler büyük olasılıkla MS 1-2. yüzyıllarda çeşitli sebeplerle itilaflı bir şekilde farklı kentlerin hakimiyet alanları içerinde girmiştir.

Bu bağlamda kurtarma kazısı alanındaki kilise yapısında devşirme olarak kullanılan materyal kültür kalıntıları ve yazıtlı bloğun harf karakterleri de yukarıda söz edilen kent sınırlarının genişlemesiyle paralel bir şekilde MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Diğer yandan Herakleia yerleşiminin tarihi neredeyse Hellenistik Dönem'e kadar bile ulaşamamasına karşın, keşfedilen yeni yazıtın içeriği Artemis Sibyrallis'e ait kültün Arkaik Dönem'den itibaren bu topraklarda yer aldığını göstermektedir.

---

[17] Robert & Robert 1954, no. 49; 126.

[18] Söz konusu yazıt ilk yayınlandığında buluntu yerinin Alabanda olduğu kaydedilmiş, ancak daha sonra Herakleia Salbake'yle ilişkilendirilmiştir (Robert & Robert 1954, no. 78). Aburnius ise yaşlılığı sırasında, Herakleia'nın Klaros kehanet merkezine gönderdiği heyet içerisinde theopropos'luk görevini üstlenmiştir (Robert & Robert 1954, no. 143).

[19] Haensch 1999, 133-134.

[20] Herakleia Salbake kentine ait epigrafik verileri detaylı bir şekilde ele alan J. ve L. Robert (1954, 224-225) ἀποκατάστασις'in fiil hali olan ἀποκαθίστημι'nın bağlamını değerlendirirken kentin bir veya daha fazla komşusuyla daha önce kendisine ait olduğunu iddia ettiği bir bölgeye yönelik girişimde bulunulduğunu ileri sürmüşler ve bu toprak talebini kentin Traianus zamanındaki 'yeniden kuruluşu' bağlamına yerleştirmeyi önermişlerdir. Ayrıca P. Debord (1982, 377 dn. 133; 379 dn. 164) bu fiilin, her zaman olmasa bile, genel anlamıyla kutsal arazilere yönelik ihlallerin sonrasında gerçekleştirilen yeni düzenlemeler için kullanıldığına dikkat çekmektedir. Benzer bir düzenleme Hellenistik Dönem'de Makedonya kralı 5. Philippos'un Magnesialılara verilmek üzere el koyduğu kutsal bir arazinin Manlius Vulso tarafından tekrardan Miletos'a «Μιλησίοις δὲ τὴν ἱερὰν χώραν ἀποκατέστησαν» verilmesine ilişkin olayda aynı fiil kullanılmasında ortaya çıkmaktadır (Polyb. XXI. 46. 5. Ayrıca bk. Heller 2006, 88).

Ancak yine de açık bir şekilde tapınağın varlığına ilişkin bir ibareye yer verilmemektedir[21]. Sadece Pers kralı Kyros'un tanrıçanın bir kült heykelini (21. str. δείκηλον) buradaki halka hitaben '*sizin topraklarınıza*' (22. str. ὑμετέρην … ἐπί χθόνα) getirmesinden söz edilir. Dolayısıyla Herakleia Salbake'nin yerel elit aileler aracılığıyla Traianus'un imparatorluğu döneminde gelişmesi ve yeniden inşası sırasında (veya hemen sonrasındaki imparator Hadrianus hakimiyetinde) tanrıçaya ait büyük bir tapınak inşa edilmiş (veya onun yeniden inşası gerçekleşmiştir), buna istinaden tanrıçanın kökenleri ve mahiyetine ilişkin bir kehanet alınarak tapınağa yerleştirildiği varsayılabilir.

Herakleia Salbake'nin darp ettiği sikkeler üzerindeki Artemis Sibyrallis ikonografileri de kronolojik bağlamda kültün yukarıda söz edilen gelişimine paralel bir seyir izlemiştir. Önceleri sadece bir *labrys* (çift başlı balta, Augustus?) (Fig. 24)[22] ile sembolize edilirken, daha sonra elinde *labrys* tutan Artemis (Nero) (Fig. 25)[23], sağ ve soldaki tanrıçalar ortadaki Sibyrallis'e dönük (Artemis-Sibyrallis-Demeter) (Hadrianus) (Fig. 26)[24] ve Ephesos Artemisi (Traianus-Antoninus Pius) (Fig. 27)[25] ikonografileriyle tasvir edilmiştir. Bu sikkeler içerisinde özellikle Ephesos Artemis'ine çok benzemesine karşın, tam olarak aynı kategoriye dahil edilemeyecek tapınak içerisinde elinde bir *labrys* tutan Artemis ikonografisi de yer almaktadır (Antoninus Pius) (Fig. 28). Söz konusu ikonografi muhtemelen Herakleia Salbake'deki Artemis Sibyrallis kültü ve tapınağı ile ilişkili olabilir. Tüm veriler genel bir perspektifle değerlendirildiğinde her ne kadar kesin bir sonuç üretmekten uzak olsa da, arkeoloji, tarihsel coğrafya, epigrafi ve nümismatik veriler söz konusu kazı alanındaki yapının Roma İmparatorluk Dönemi'nde büyük oranda Artemis Sibyrallis'e ait bir tapınak olabileceğine işaret etmektedir.

Devam eden birkaç yüzyılın ardından ise söz konusu yapı kiliseye çevrilerek dini bağlamdaki kullanımı sürdürülmüştür. Devşirme malzemelerin kullanıldığı kilisenin ne zaman inşa edildiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Herakleia Salbake'ye bağlı olması nedeniyle alandaki Hristiyan oluşum kent ile paralel değerlendirildiğinde, erken Hristiyanlık Dönemi'ne ilişkin az sayıdaki verilerin neredeyse tamamı MS 5. yüzyıldan sonrasına aittir. Bunlar genel itibarıyla Hristiyanlık merkezlerinin yer aldığı listelerde Herakleia'yı da dile getiren kaynaklardır[26]. Buna karşın Hristiyanlık bağlamında kritik kararların alındığı MS 451 yılındaki Kalkhedon «Kadıköy» konsilinde Menandros adlı bir piskoposun Herakleia Salbake'yi temsil etmesi, ismen değerlendirilebilecek tek

[21] Herakleia Salbake'de kentin isminden de anlaşılacağı üzere baş tanrı olarak Herakles tapınım görmekteydi: Kentin 5 km güneyindeki kendisinin tapınağı olan Herakleion dahi erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde MS 70 yılında tanrının rahibi Glykon'un kızı Tate'nin 2340 denarii değerindeki bağışıyla inşa edilmiştir (Robert – Robert 1954, no. 67 str. 10-13: δεδωκυῖαν ἰς τὴν κατασκευὴ[ν] τοῦ σεβαστοῦ Ἡρακλίου ὑπὲρ μὲν τοῦ ἐμ[ικε]φαλίου τῶν πολιτῶν (δηνάρια) δισχ[ίλ]ια τριακόσια τεσ[σα]ράκοντα).

[22] RPC I 2853.

[23] RPC I 2860; III 2275A.

[24] RPC III 2273; IV^2 2289.

[25] RPC III 2266; 2272; V^2 944; 2727; 9721.

[26] Hier. Syn. 688. 11: Ἡρακλείας Σαλβακόνος; Notit. Epis. I. 324: ὁ Ἡρακλείας Συαλβάκης; III. 278: β'. ὁ Ἡρακλείας Σαλβάκου; VIII. 376: ὁ Ἡρακλείας Σαλβάκου; IX. 284-285: ὁ Ἡρακλείας Σάλα | ὁ Βάνης; X. 393: ὁ Ἡρακλείας Σαλβάκου; XIII. 245: β'. ὁ Ἡρακλείας Σαλβάκου.

örnektedir[27]. Ayrıca Doğu Roma imparatoru II. Theodosius'un 9 Mart 443 yılında kente gerçekleştirdiği ziyaret onlar için bir dönüm noktası olmuş gibidir. İmparator çıktığı Asia Gezisi «*ex Asiana expeditione*» çerçevesinde 22 Mayıs günü Karia'daki Aphrodisias kentinde özel şahıslar tarafından el konulan arazilerin kamulaştırılmasına yönelik bir *novella* yayımlamıştır; ki bu bildiri kurtarma kazısındaki kilise bağlamında çok daha dikkate değerdir. Zira bizzat imparator bu düzenlemenin gerekçesi olarak; Herakleia Salbake'den geçerken vatandaşların uzun süre göz ardı edilmiş olan «*utpote longo tempore neglectorum*» surlarla «*murorum*», su kemeriyle «*aquaeductus*» ve diğer kamu yapılarıyla «*aliorum operum publicorum*» bir an önce ilgilenilmesi yönündeki ısrarlı taleplerinin etkili olduğunu belirtmektedir (XXIII)[28]. Muhtemelen bu gelişmelere bağlı olarak II. Theodosius farklı şekillerde de kentlilerin taleplerine kayıtsız kalmamış ve Herakleia'da bir sınır düzenlemesi de gerçekleştirilmiştir[29]. Kentin kırsalında yer alan kurtarma kazı alanında keşfedilmiş ve devşirme malzemelerle hızlıca inşa edilmiş bu kilisenin arkeolojik bağlamdaki tarihlendirmesi II. Theodosius'un bu düzenlemeleriyle paralellik göstermiş olmalıdır. En azından henüz kentlerin Hristiyanlaşmasının erken bir döneminde uzun süreden beridir kamu yapılarının dahi ilgisizliğinden yakınıldığı bir yerleşimde, Hristiyanlığa ilişkin diğer verilerin de daha sonraki zamanlara ait olması nedeniyle, II. Theodosius dönemi bir *terminus post quem* olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla kazı alanındaki kilise yapısı da MS 5. yüzyılın ortalarından sonrasına tarihlendirilmelidir.

Sonuç

Sonuç olarak 2018-2019 yıllarında gerçekleştirilen fotoğraflama, arşivleme ve çizim çalışmaları sistematik bir şekilde gerçekleştirilen iki açmadaki kazı çalışmalarında bölgenin tarihsel coğrafyasına ilişkin yeni veriler sunmaktadır. Her iki evrede de konum, plan tipi, mimari ve mermer blok zemin döşemesi göz önüne alındığında; Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait önemli bir kamu yapısının Erken Doğu Roma Dönemi'nde (MS 4-5. yüzyıl) bazilikal planlı, tek apsisli, üç nefli bir kilise veya bununla ilişkili dinsel bir yapıya dönüştürüldüğü anlaşılmıştır. Özellikle yeni yazıtlı taş bloğun içerdiği bilgiler hem kazı alanı ve çevresinin yerleşim tarihini Arkaik Dönem'e kadar götürmüş hem de özellikle Bronz Devri'nde Skythia'dan Anadolu'ya gelerek burada Artemis ile synkritize edilen Sibyrallis adlı Amazon'a ait tapınağa alternatif bir konum belirlemiştir. Ayrıca MS 110/111 yıllarında Herakleia Salbake teritoryumuna dahil edilerek tanrıçaya adanan Kosa ve Antikosa köylerinin bu kazı alanının hemen güney/güneybatısında olduğu saptanmıştır. Son olarak hem arkeolojik materyaller hem de Herakleia Salbake'nin Hristiyanlıkla ilintili verileri çerçevesinde apsisli kilise yapısı MS 5. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmiştir.

[27] ACO *Chal*. I. 3.258; II. 1.220; III. 2.90, 96.105, 97G.167, 97L.221; IV. 1.222, 9.153; VI. 1.238, 9.244, 9D.309.

[28] «*cum voti causa per Heracleotanam civitatem transitum faceremus, petitionibus civium eiusdem maxima sumus commiseratione commoniti, qui tam murorum suorum quam aquaeductus nec non etiam aliorum operum publicorum, utpote longo tempore neglectorum, curam fieri oportere nostris provisionibus flagitarunt*.»

[29] Robert & Robert 1954, 199 no123A (MS 425-450).

Bu veriler ölçeğinde bundan sonraki çalışmalarda öncelikli olarak bir sundurma projesi çerçevesinde kazı alanının üzerinin örtülmesi ve kenarlarda oluşturulacak bir gezi yolu vasıtasıyla bu alanın ziyarete açılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda, yapının yol kavşağında yer alması ve kurtarma kazısı çalışmalarının tamamlanabilmesi adına özellikle erken Roma İmparatorluk Dönemi yapısına ait mermer döşemenin devam ettiği ve erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait içten yarım yuvarlak dıştan düz duvar ile kapatılan bazilikal planlı üç nefli kiliseye ait ana nef ile kuzey nefin ortaya çıkarılabilmesi için 93 ada 27 parsel ile 92 ada 17 ve 18 numaralı parsel mirasçılarının muvafakatleri alınarak, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun 15/f maddesine istinaden çıkarılan 22.05.2010 tarih ve 27588 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Takas Yönetmeliği'ne göre işlem yapılabilmesi için Tavas Belediye Başkanlığı'nca koruma amaçlı imar planının hazırlanması gerekmektedir.

Teşekkür

Kurtarma kazısında emekleri geçen eski Denizli Müze Müdürü emekli Hasan Hüseyin BAYSAL başta olmak üzere, Denizli Müzesi Müdür Vekili Nail UYAR'a, bütün Müze personeline, işçi ve malzeme desteğinde bulunan DESKİ Tavas Bölge Müdürü Aydın ÜNAY'a ve dönemin Tavas Belediye Başkanı Turhan Veli AKYOL'a katkılarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

ACO *Chal*. (=Acta conciliorum oecumenicorum, *Concilium universale Chalcedonense anno* 451) Kullanılan metin: *Concilium universale Chalcedonense anno 451.* Ed. E. Schwartz, *Acta conciliorum oecumenicorum*, Berlin.

Dio Cass. (= Cassius Dio, *Rhomaika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. With an English translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).

Hier. *Syn.* (= Hierokles, *Synekdemos*) *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre.* With an English Translation by E. Honigmann, Brussels 1839.

Plin. *epist*. (= G. Plinius Caecilius Secundus "Genç", *Epistulae*) *Letters*. With an English translation by B. Radice, vol. I-II. Cambridge, Mass.-London (The Loeb Classical Library).

Plin. *Nat*. *Hist.* (= G. Plinius Secundus "Yaşlı", *Naturalis Historia*) *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Polyb. (= Polybios, *Historiai*) *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton I-VI. Cambridge, Mass.-London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).

Ptol. *Geo*. (= Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*) *Claudii Ptolemaei Geographia* (lib. 4-8). Ed. C. F. Nobbe, 1-2, Leipzig 1845.

Steph. Byz. *Ethnika* (= Stephanos Byzantios, *Ethnika*) *Ethnika, Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Ed. A. Meineke, Berlin 1849.

Strab. (= Strabon, *Geographika*) *Geographica*. With an English translation by A. Meineke, Leipzig 1877.

Suda (= Suda-Suidas, *Suidae Lexicon*) *Suidae Lexicon*. Ed. A. Adler I-IV. Leipzig-Teubner 1928-1971.

Modern Literatür

Debord 1982 Debord, P., Aspects sociaux et économiques de ία vie religieuse dans VAnatolie Gréco-Romaine, Leiden.

Elliott 2004 Elliott, Th., Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire, Chapel Hill.

Haensch 1999 Haensch, R., “Heraclea ad Salbacum, die heiligen Dörfer der Artemis Sbryallis und der Kaiser”, W. Eck (Ed.), *Lokale Autonomie und Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert* (115-139) De Gruyter. https://doi.org/10.1524/9783486596014-009

Halfmann 1986 Halfmann, H., Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen, Reich.

Heller 2006 Heller, A., Les bêtises des Grecs, Pessac.

I.Laodikeia Corsten, Th., Die Inschriften von Laodikeia am Lykos, Bonn 1997.

Mitchell 2014 Mitchell, S., “Trajan and the Cities of the East”, I. Piso & R. Varga (Eds.), *Trajan und seine Städte: Colloquium Cluj-Napoca, 29. September-2. Oktober 2013* (225–232), Cluj-Napoca.

PIR^2 Prosopographia Imperii Romani.

RE Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplemente.

Rémy 1989 Rémy, B., Les Carrières sénatoriales dans les provinces romaines d’Anatolie au haut-empire (31 avant J.C.–284 après J.C.) Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie. Istanbul-Paris.

Robert 1946 Robert, L., Hellenica III, Recueil d’épigraphie de numismatique et d’antiquités grecques. Paris.

Robert & Robert 1954 Robert, L., & Robert, J., La Carie II: le plateau de Tabai et ses environs. Paris.

RPC Roman Provincial Coinage.

Söğüt 2007 Söğüt, B., “Antik Dönemde Salbakos Dağı ve Kalıntıları”. A. Özçelik, Y. Avcı, Y. Ertaş, S. İnan, Y. Kılıç, & S. Parlaz (Eds.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri-2* (15–24), Denizli.

Thomasson 1984 Thomasson, B. E., Laterculi Praesidum. Radius.

Thonemann 2011 Thonemann, P., *The Maeander valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge. https://doi.org/10.1017/CBO9780511974847

Figürler Listesi

Fig. 1. Kurtarma Kazı Alanı ve Çevresi (Google Earth Haritası Temel Alınarak Hazırlanmıştır).
Fig. 2. Çeşitli Ebatlarda Mimari Parçalar.
Fig. 3. Artemis Sibyrallis'e Ait Yeni Yazıt.
Fig. 4. Artemis Sibyrallis'e Ait Yazıt Tavas İlçe Emniyet Müdürlüğü Otoparkına Taşınırken.
Fig. 5. Artemis Sibyrallis'e Ait Yazıt Hierapolis Örenyeri Müzesi'nde.
Fig. 6. Artemis Sibyrallis'e Ait Yazıtın Üst Kısmındaki Dübel Delikleri.
Fig. 7. Kurtarma Kazı Alanı Krokisi.
Fig. 8. Açma 1'deki Yapı Duvarları ve Zemin Döşemeleri.
Fig. 9. Açma 1'deki Yapı Duvarları ve Zemin Döşemeleri, Detay.
Fig. 10. Açma 1'de Bulunan Seramikler.
Fig. 11. Açma 2'nin Krokisi.
Fig. 12. Açma 2'nin Kuzey-Doğudan Görünümü.
Fig. 13. Mimari Yapı Parçaları.
Fig. 14. Çift Taraflı Mermer Sütun.
Fig. 15. Doğu-Batı Yönlü İki Lahit.
Fig. 16. Apsis'teki Bir Lahit Teknesi.
Fig. 17. Güney Nefin Genel Görünümü.
Fig. 18. Orta Nef ve Doğu Cephe Duvarı.
Fig. 19. Doğu Cephe Duvarı ile Orta ve Güney Nefin Genel Görünümü.
Fig. 20. Arşitrav Bloğu.
Fig. 21. Geison Bloğu.
Fig. 22. Arşitrav Bloğu.
Fig. 23. Tel Çitlerle Çevrilmiş Kazı Alanı.
Fig. 24. Labrys.
Fig. 25. Elinde Labrys Tutan Artemis.
Fig. 26. Artemis-Sibyrallis-Demeter.
Fig. 27. Ephesos Artemisi.
Fig. 28. Tapınak İçerisinde Elinde Labrys Tutan Artemis.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

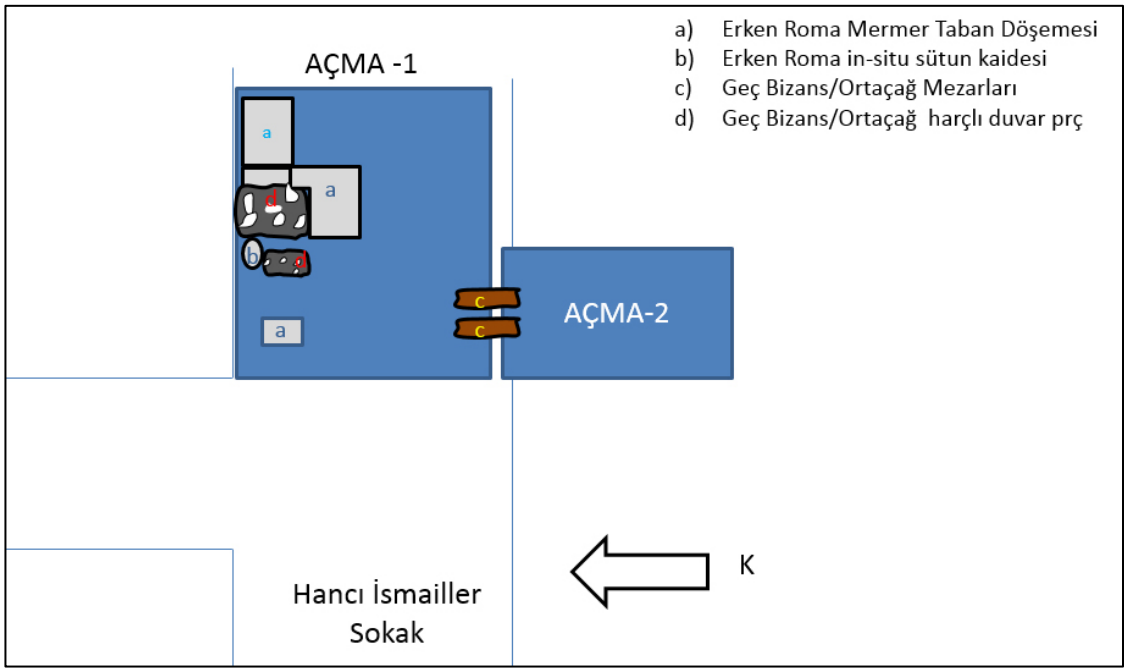

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

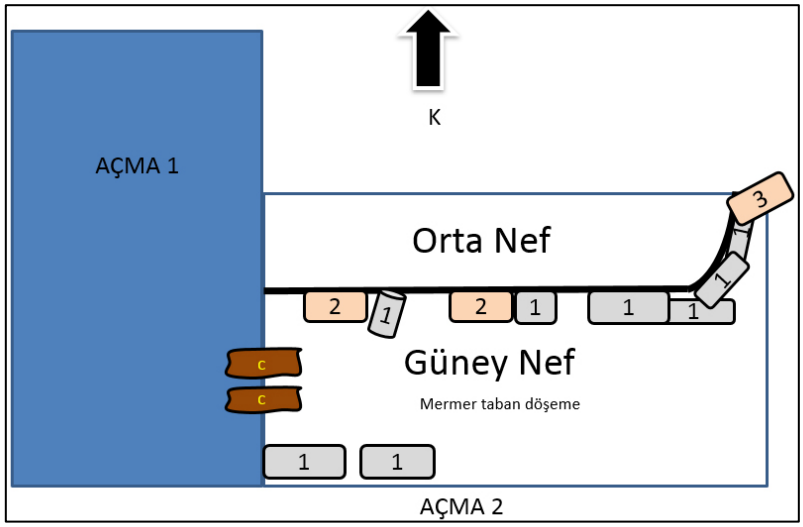
K
AÇMA 1
Orta Nef
3
2
1
2
1
1
1
Güney Nef
Mermer taban döşeme
C
C
1
1
AÇMA 2

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28